

РОЗВІДКИ

Людмила Мекишун

●

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ У ПРОВЕДЕННІ СТАТИСТИЧНИХ З'ЇЗДІВ І НАРАД У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Здійснення на основі сучасної методології ґрунтового аналізу розвитку історії статистики в Україні є необхідною умовою відродження української економічної культури. Представники земської статистики зробили величезний внесок у розвиток теорії і практики статистичної науки. Загальні відомості з історії земських статистичних органів, дати проведення статистичних з'їздів і нарад, проблеми, які виносились на обговорення, частково були розкриті в роботах Г.Сазонова, М.Свавицького, М.Каблукова, Б.Веселовського наприкінці ХІХ - у першій половині ХХ ст.

Особливості розвитку земської статистики в Україні на сьогодні є малодослідженою темою, а роль її представників у проведенні статистичних з'їздів і нарад взагалі не розглядалась науковцями. Автор статті знайшла матеріали окремих з'їздів у пошкоджених фондах Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського.

На розвиток української земської статистики впливали статистичні наради, з'їзди і обговорення, де об'єднувалися зусилля земських статистиків із зусиллями найбільш передової частини академічної статистики. У 1867 році в Петербурзі відбувся перший з'їзд російських природознавців та лікарів. Завдяки зусиллям Олександра Івановича Чупрова тільки на ІХ з'їзді була організована підсекція "Статистики" із запрошенням представників академічної, урядової і земської статистик до її роботи. Представники земської статистики українських губерній взяли активну участь у роботах підсекції статистики ІХ-ХІІ з'їздів природознавців і лікарів. На цих засіданнях були обговорені доповіді О.О.Русова на Х з'їзді: "Как экономизировать силы земских статистиков и облегчить их труд" (с.35-42), "Некоторые результаты переписи недвижимых имуществ в г. Чернигове" (с.404-428), на ХІ з'їзді: В.Ф.Арнольда "Опыт применения элементарных начал аналитической геометрии к исследованию статистических зависимостей" (с.1-17), Ф.А.Щербини "Исследование степных областей" (с.321-372), "Бюджетная статистика" (с.373-385), "Подворно-санитарные переписи" (с.386-393), В.Є.Варзара "Статистика фабрично-заводской промышленности" (с.394-404) та інші. Більшість земських статистиків констатувала той факт, що їх дослідження наштовхуються на безліч перепон з боку представників державної влади.

Оцінюючи взаємовплив академічної і земської статистик, О.А.Кауфман на ХІІ з'їзді природознавців і лікарів зазначав: "Роль земской статистики, как единственного в своём роде источника изучения народной жизни, достаточно общеизвестна. Вопрос о её методологическом значении до сих пор мало разработан... Официальные представители нашей научной статистики, если не

считать Н.А.Каблукова, - либо совершенно не касаются данного вопроса, либо ограничиваются немногими презрительными замечаниями по поводу «увлечений» земской статистики,- увлечений, действительно во многом противоречащих выработанному на Западе теоретическому шаблону. Между тем, заслуги русской земской статистики чрезвычайно велики и указания её статистической практики требуют исправления целого ряда положений несколько закаменелой статистической методологии»¹. Таким чином, академічна статистика зверхньо ставилася до робіт представників земської статистики, незважаючи на те, що земська статистика багато в чому випередила західноєвропейську статистику, яка носила переважно формально-математичний і описувальний характер.

Великий внесок зробили українські представники земської статистики в розробку питань про статистичні відомості і способи їх отримання. Академічна теорія статистики вважала, що джерелами статистичних відомостей є первинна і вторинна статистика. Під первинною статистикою розумілися матеріали, отримані шляхом безпосереднього спостереження чи опитування, причому опитування вважалося основним джерелом одержання статистичної інформації про всі явища, які підлягали спостереженню. Під вторинною статистикою мали на увазі різного роду документовані записи, наприклад, бухгалтерські записи в промислових і торгових закладах.

Академічна статистика вважала, що головним завданням органів статистики було введення і використання первинної статистики, а організація і здійснення вторинної статистики вважалося справою приватних осіб. Українська земська статистика, перед якою стояло завдання широкого соціально-економічного дослідження губерній, використала і первинну, і вторинну статистику (де це було можливо). Так, бухгалтерські записи в промислових і торгових закладах брали за основу В.Є.Варзар та О.О.Русов при розробці програм статистичного аналізу промислових і торгових підприємств, використовував їх і Ф.А.Щербина, складаючи щоденник обліку селянських господарських доходів і витрат. Вони застосували безпосереднє спостереження, опитування і документовані записи (записи у волосних правліннях, земських управах, земельних комітетах, нотаріальних конторах).

Представники земської статистики в Україні одними з перших використали на практиці і збагатили академічну науку теорією типологічного групування, методом побудови комбінаційних таблиць, проведенням вибірових досліджень і застосуванням математичних методів аналізу в статистико-економічних дослідженнях. У той же час академічна статистика збагачувала земську статистику розкриттям теоретичних питань про роль, функції і напрями дослідження статистичної науки (Д.П.Журавський і О.І.Чупров), про поєднання суцільного і вибіркового аналізу (В.Г.Громан), про розробку статистичної методології (О.А.Кауфман), про використання матеріалів земської статистики в лекційних курсах (О.Ф.Фортунатов) та ін.

Наради і з'їзди статистиків сприяли створенню єдиних програм досліджень, обговоренню найактуальніших економічних і соціальних проблем та участі земських статистиків у їх вирішенні. Основи шкільної, бюджетної, промислової і санітарної статистики були закладені на цих з'їздах.

Засновником бюджетної статистики вважається український дослідник Ф.А.Щербина (1849 – 1936). Вчений вивів і науково обгрунтував “закон середніх потреб” селянської родини і розробив єдину в статистичній літературі класифікацію потреб трудового селянського населення. У своїй роботі “Селянські бюджети” він показав, що бюджетні дослідження мають довгу історію, і одним з перших систематизував її. Його доповідь на XI з'їзді природознавців і лікарів “Бюджетна статистика” фактично заклала основи бюджетних досліджень і надалі земські статистики проводили групування родин за розміром і складом, за рівнем матеріального забезпечення, за кількістю землі. Це дозволяло виявити певні закономірності у формуванні доходів, витрат і споживання. На з'їзді відмічалось,

що бюджетні дослідження проводилися земствами у різні терміни, неоднаковими методами і за різними програмами. Експедиційним методом було зібрано приблизно 90% всіх бюджетів, а анкетним – 10%. Було прийняте рішення упорядкувати бюджетну статистику.

Майже всі наступні методологічні дослідження спиралися на систему Ф.А.Щербини, інколи доповнюючи її власними дослідженнями. Так, Володимир Федорович Арнольд, розробляючи свої херсонські бюджети, намагався надати знайденим залежностям математичну форму і вивів декілька формул, користуючись якими, можна, спираючись на окремі бюджетні елементи, визначити ряд інших. Зокрема, він писав: “Першопочатковим завданням статистичного дослідження, як і дослідження будь-якої індуктивної науки, є встановлення постійного (закономірного) зв’язку між двома чи більше факторами, даними чи явищами суспільного життя. Метод, який найчастіше використовується для пошуку такого зв’язку, є метод зіставлення двох рядків цифр, із якого один є кількісним вираженням одного фактора для даних груп досліджуваних об’єктів, а другий – кількісним вираженням другого фактора. Щоб зрозуміти міру впливу величини наділу на кількість худоби, треба знайти середні величини наділу на одне господарство. Маючи два рядки цифр, де кожна виражає середню на одне господарство даної групи кількість того чи іншого фактора, ми можемо легко використовувати методи аналітичної геометрії при зіставленні цих факторів²”. В.Ф.Арнольд відзначав, що в економіці можна застосовувати найвживаніший метод аналітичної геометрії – метод прямокутних координат, де на осі абсцис відкладаються величини, пропорційні значенням одного ряду, на осі ординат – величини, пропорційні значенням другого ряду. Поєднуючи кінець ординат, дослідник отримує ламану лінію, яка виражає залежність між факторами.

Запропонований метод В.Ф.Арнольд використав для аналізу взаємозв’язку між площею посіву, з одного боку, і кількістю худоби – з іншого. Величини площі посіву відкладалися на осі абсцис, а кількість худоби – на осі ординат.

Цим методом В.Ф.Арнольд дослідив 124 селянських господарства Херсонського повіту. Він зробив висновок, що всі ці співвідношення (а можна брати різні співвідношення: робочого складу родини на площу посіву і кількість худоби на розміри промислової діяльності та ін.), будучи виражені математично, нададуть можливість конструювати головні типи господарств у повіті за мінімальними даними. Наступний крок аналізу – порівняти повіти.

Свої дослідження він виклав на засіданні підсекції статистики XI з’їзду російських природознавців і лікарів у С.-Петербурзі 1901 року в доповіді “Досвід використання елементарних начал аналітичної геометрії у дослідженні статистичних залежностей”. Таким чином, В.Ф.Арнольд дав інтерпретацію параметрів рівняння прямої, аналогічне сучасній інтерпретації параметрів лінійного рівняння парної регресії.

Земська санітарна статистика виникла із створенням земських дільничих лікарень. Предметом її дослідження став аналіз санітарних умов життя населення, вивчення загальної та місцевої захворюваності, народжуваності і смертності. Представники української земської статистики не тільки констатували дані, а й досліджували вплив соціально-економічних факторів, зокрема, розміру житла, рівня заможності, особливості і шкідливості професії на народжуваність, смертність та професійні захворювання. Так, Ф.А.Щербина, виступаючи на XI з’їзді природознавців і лікарів, запропонував використати при аналізі розроблену ним картку подвірно-санітарного обліку. В цій картці згруповані питання, що стосувалися складу і змін у родині. Вони відносилися до трьох основних пунктів реєстрації: 1) до складу сім’ї; 2) до смертності і захворюваності; 3) до харчового достатку. Крім того, в картку були включені питання, що враховували умови житла і господарських будівель. На з’їзді було прийняте рішення взяти запропоновану Ф.А.Щербиною картку подвірно-санітарного обліку за основу в земській санітарній статистиці.

В Україні питаннями дослідження кустарної і ремісничької промисловості займалися В.Є.Варзар, О.О.Русов, П.П.Червінський, Ф.А.Щербина та ін. При проведенні аналізу вони відчули проблему нестачі в урядовій статистиці класифікації промисловості на кустарну, ремісничку і фабричну. Тому змушені були вводити класифікацію самі, беручи за основу характер діяльності, форми продажу товарів і розміри виробництва. В.Варзар виступив на XI з'їзді природознавців і лікарів з доповіддю "Статистика фабрично-заводської промисловості", в котрій одним з перших розробив і втілював на практиці програму аналізу промисловості, якої не було в урядовій і відомчій статистиках. У ній поєднувалися питання виробництва, обміну і розподілу з соціальними характеристиками. В.Є.Варзар, спираючись на дослідження промисловості Чернігівським земським статистичним бюро, вперше в історії статистики визначив підприємство як економічну одиницю і провів класифікацію підприємств, поділяючи їх на прості, складні та комбіновані.

Отже, статистичні з'їзди і наради сприяли формуванню і розвитку різних напрямів статистики, дозволяли представникам земських статистичних відділень обмінюватись досвідом і знайомитися з дослідженнями теоретичної статистики. За кількістю і глибиною виступів українські земські статистики були одними з перших.

Джерела та література:

1. Сазонов Г.П. Обзор деятельности земств по сельскому хозяйству. 1865-1895. – СПб.: Изд-во Майкова, 1896.
2. Велецкий С.Н. Земская статистика в 2-х тт. - М., 1899-1900.
3. Веселовский Б.Б. История земств за 40 лет.- СПб, Сенатская типография, 1909-1911.
4. Сваицкий Н.А. Земские подворные переписи (обзор методологии).- М.: Госстатиздат, 1961. – 355 с.
5. Труды подсекции статистики IX съезда русских естествоиспытателей и врачей 1894 г. – Чернигов: Изд.ред. «Земского сборника Черниговской губернии», 1894.- 518 с.
6. Труды подсекции статистики X съезда русских естествоиспытателей и врачей в г. Киеве 21-30 августа 1898 г. – Чернигов: Изд.ред. «Земского сборника Черниговской губернии», 1898.- 611 с.
7. Труды подсекции статистики XI съезда русских естествоиспытателей и врачей в г. С.-Петербурге 20-30 декабря 1901 г. – СПб, Изд. Вольного Экономического общества, 1902.- 642 с.
8. Труды подсекции статистики XII съезда русских естествоиспытателей и врачей в г. Москве 29.12.1909 – 5.01.1910. – Чернигов: Тип.губ. земства, 1912.- 724 с.

1. Кауфман А.А. Земские подворные переписи и статистическая методология // Труды подсекции статистики XII съезда русских естествоиспытателей и врачей в г.Москве 29.12.1909-5.01.1910 гг.- Чернигов: Тип.губ. земства, 1912.-С. 196-197.

2. Арнольд В.Ф. Опыт применения элементарных начал аналитической геометрии к исследованию статистических зависимостей // Труды подсекции статистики XI съезда русских естествоиспытателей и врачей.- СПб: Изд-во Вольного экономического общества, 1902.- С. 2.

Сергій Діброва

ОСТАННЯ ПРАЦЯ «НЕСТОРА УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОГРАФІЇ»: Я.П.НОВИЦЬКИЙ ПРО ІСТОРИЧНУ ХОРТИЦЮ

Одним із напрямків сучасних досліджень історіографії історії України стали праці з біографістики. Причому, як правило, основну увагу дослідники приділяють „фігурам першої величини”, авторитетним вченим, що залишили по собі не тільки численні праці, а й часто є засновниками окремих наукових напрямків або наукових шкіл. У той же час з поля зору дослідників часто випадають, так би мовити, вчені